

Məntiq elmi ilə tanışlıq

Rauf Musayev¹

Abstarkt

Məntiq – zehnin təfəkkür zamanı yanlışlıqdan qorunması üçün tətbiq etdiyi (fitri və öz-özlüyündə) ümumi qaydalar toplusundan ibarət bir elmdir. Lakin Məntiq elminin qanunları kağız üzərində yazılmamışdan əvvəl də insan düşünür, əşyalar və hadisələr arasında müqayisələr aparır, qarşılaşdığı məchulları həll etməyə çalışırdı. Çünki insan fərdi, ailəvi və ictimai həyatını tənzimləməsi üçün ağıllı, düşünən və təhlil edən bir varlıq olaraq yaradılmışdır. İnsan yarandığı zamandan istər özündə mövcud olan hallar üzərində, istərsə də ətraf aləmdə baş verən hadisələrlə bağlı düşünmüş, öz ibtidai dərkinə uyğun icmali şəkildə əqli nəticələr əldə etmişdir. İnsan yaradılış etibarilə düşünən və təfəkkür edən varlıqdır. Buna əsasən, demək olar ki, məntiqin həqiqi tarixi bəşər tarixi ilə eynidir. Amma, demək olar ki, bu elmin şifahi yaradıcısı Yunan filosofları Pifaqor², Sokrat və s. olmuşdur. Hətta onlardan öncə də insanlar məntiqi qanunlardan istifadə edirdilər.

Açar kəlmələr: Məntiq, idrak, təfəkkür, Aristotel

¹ - İslam araşdırmaları fakültəsinin müəllimi, Hikmət və Dinlərarası Araşdırma İnstitutu, Əl-Mustafa Beynəlxalq Virtual Universiteti, İran, Qum

² Qədim yunan teisti (ilahiyyatçısı), riyaziyyatçısı və filosofudur.

Giriş

Məntiq elminin tarixi, təqribən, şifahi olaraq Sokrat və ondan öncəki filosoflarla başlasa da, yazılı olaraq Aristotellə bağlıdır. Yəni onlar zehinlərində bu qanunlara söykənərək fikir yürütsələr də, sonradan bu qanunlar Aristotel vasitəsilə qələmə alındı.

Qədim Yunanıstanda böyük filosof olan Sokratın zamanında bir qrup mənafepərəst hakim, məhkəmələrdə gizli məntiqsizliklərdən, dolaşdırmalardan istifadə edərək, qəsdən, günahkarı günahsız çıxarır, bununla da özləri üçün gəlir əldə edir, var-dövlət toplayırdılar. Onlar düzü əyri, əyrini də düz kimi qələmə verməkdə mahir idilər.

“Sofizm”¹ adlanan bu məntiqi dolaşdırma get-gedə yayılaraq, nəhayət, bir məktəb kimi formalaşdı. Onlar o qədər belə dəlilgətirmə ilə yaşadılar ki, nəhayət, haqqı batıl, batili haqq kimi qəbul etməyin mümkünlüyünə inandıqdan sonra həqiqəti inkar etməyə başladılar. Bəziləri həqiqətin varlığında, bəziləri isə onu əldə etməyin, əldə etdikdən sonra da başqalarına ötürməyin mümkünlüyündə şübhə edirdilər.

Sofizm cərəyanı cəmiyyətdə yayılmağa başladığı zaman həmin cərəyanın qarşısını almağa çalışan və buna nail olan ilk şəxs kimi tanınan məşhur filosof Sokrat idi. Bundan sonra da Onun şagirdləri tərəfindən məntiq elmi formalaşmağa başladı. Və nəhayət Aristotel bu elmi hazırladı.

Tarixi baxış

Aristotelin kəşflərindən biri də onun, elmləri bir-birindən mövzuları ilə fərqləndirməsidir. O deyir: “Hər bir elm müəyyən predmet, yaxud mövzu haqqında danışır və elmlər də öz mövzuları ilə bir-birindən fərqlənirlər”. Məsələn: psixologiya elminin predmeti insan psixikasıdır; tibb elmi də psixologiya kimi insanı öyrənsə də, onun predmeti insanın daxili aləmi yox, bədənidir və s. Məntiq də bir elm olduğundan, aydındır ki, onun da müəyyən mövzusu olmalıdır. Əvvəlki dərslərdə də bu haqda danışdıq.

¹ Bax: 25-ci dərs.

Məntiq bizə düzgün “düşünməy”i və “təfəkkür”ü öyrədir. Deməli məntiqin predmeti təfəkkürdür. Təfəkkür də ya tərif, ya bölgü, ya da əqli-nəticə formasında olur.

Alimlər hər bir elmlə bağlı üç əsas ünsürə diqqətə olunmasını deyirlər:

1. Predmet
2. Əhəmiyyət
3. Tərif

Məntiq elmi də müstəqil bir elm kimi, bu üç əsas ünsürdən kənar deyil. Bu elmlə tanışlığa başlayan şəxs onun predmetini, əhəmiyyətini və tərifini bilməlidir.

İslam dininin elm və tərəqqisinin “Qızıl əsr”i adlandırılan dövrdə müsəlmanlar Quran və hədislərin bu istiqamətdə şövqləndirməsi ilə müxtəlif elmlərdə öz sözlərini deməyə başladılar. Bu, ilk olaraq digər mədəniyyətlərdən tərcümə şəklində həyata keçirilirdi. Yunan elmləri İskəndəriyyə elmi mərkəzi vasitəsilə İslam aləminə yol tapdıqdan sonra, Abbasi xəlifəsi Məmunun (786-833) dövründə Bağdadda “Beytül-hikmət” adlı elmi mərkəz qurulmuşdu. Məmun, İbn Təriq və Həccac ibn Mətər kimi xarici dillərin bilicisi olan alimləri əcnəbi ölkələrə göndərərək, oradakı yunan, fars, latın, siryani və hind dillərində olan həndəsə, riyaziyyat, tibb və fəlsəfəyə dair kitabları əldə edərək Bağdada gətirməyi göstəriş vermişdi. Onlar da hər yerdən qiymətli kitabları tapıb Məmuna göndərirdilər. Məlumatə görə, bu kitablar yüz dəvə yükü qədər idi.

Bütün Avropada elm-maarif mərkəzi tapılmayan dövrdə (çünki həmin dövrlərdə Avropada kilsə hakimiyyəti hökm sürürdü və kilsə öz mənafeyi üçün elmin üzə çıxmasına imkan vermirdi), İslam ölkələrində çoxsaylı belə mərkəzlər var idi. Həmin elmi mərkəzlərdə bütün sahələr üzrə tədqiqatlar aparılır və mütəxəssislər yetişdirilirdi. Səlib yürüşlərinin başlanması ilə İslam mədəniyyəti və elmi nümunələri sürətlə Avropada da yayıldı.

“Beytül-hikmət” elm mərkəzində bəzi yunan elmləri ilə yanaşı, məntiq elmi də tədris edilirdi. Aristotelin məntiq haqqında yazdığı səkkiz traktat ərəb dilinə tərcümə edildi.

Məntiq, İslam elmləri ailəsinə daxil olduqdan sonra müsəlmanlar arasında sürətlə yayılmağa başladı və zaman keçdikcə tərcümə ədəbiyyatlarına əlavələr, şərhlər, düzəlişlər və tənqidlər yazılmağa başlandı. Müsəlman alimləri bütün elmlərdə müstəqil nəzər sahibi kimi şöhrət qazandı. Təsadüfi deyildir ki, əsrlər boyu Avropanın məşhur elm mərkəzlərində İslam alimlərinin əsərləri böyük rəğbətlə tədris edilirdi. Bir çox Qərb alimləri Avropa elmlərinin inkişafında özlərini müsəlmanlara borclu bilirlər.

Həmin dövrlərdə müsəlman aləmində müxtəlif elmlər sürətlə inkişaf etməyə başladı. İslam mədəniyyəti başqa mədəniyyətlərdən müqayisəedilməz dərəcədə yüksəklərə qalxdı. Hətta İslam dininin düşmənləri də bu dövrlərdə dinimizin mədəniyyət, sənət, elm və sair sahələrdəki müvəffəqiyyətlərini inkar edə bilməzlər. Müsəlman alimlərinin müxtəlif elmlərdə qazandıqları nailiyyətlərdən bütün dünyada, o cümlədən Avropada istifadə edirlər. Qərblilər müsəlman alimlərinin riyaziyyat, fizika, kimya və astronomiya elmlərindəki kəşflərini və tədqiqatlarını öyrənməyə çalışır, bunlardan öz elmi tədqiqatlarında geniş surətdə faydalanırdılar.

Həmin dövrlərdə Kopernikin nəzəriyyəsini müdafiə etdiyi və Yer Günəş ətrafına fırlanır dediyi üçün Qalileyi kilsə mühakimə edirdi. Onu məcbur etdilər ki, öz əqidəsindən əl çəksin və bu şəkildə “tövbə”¹ etsin... Məşhur filosof Bekona, İngiltərə kralı Edvard tərəfindən verilən əmrə görə, kimya elmi ilə məşğul olmaq qadağan edildi. Bekon Fransaya sürgün edildi və kilsənin nəzarəti altında yaşamağa məcbur oldu. Kilsə kimya elminin şeytanla bağlı olduğunu iddia edir, kimyaçıları isə cadugər hesab edirdi.

Kitab və kitabxanaların Avropa xalqları nəzərində heç bir dəyəri olmadığı və bütün kilsə və monastrlarda cəmi 500 cild dini kitab mövcud olduğu dövrdə, İslam ölkələrində kifayət qədər zəngin kitabxanalar var idi. Bağdaddakı “Beytül-hikmət” kitabxanasında 4 milyon, Qahirədəki “Səltənət” kitabxanasında bir milyon, Şamdakı

¹ Belə deyilir ki, təzyiqlərə məruz qalan Qaliley kilsənin ona verdiyi son fürsəti dəyərləndirərək dar ağacında Yerini sabit və hərəkət etməyən mərkəz olduğunu yalandan etiraf edib və kilsənin ölüm hökmündən “özünü elmə fəda edən dahi”ni, yəni özünü qurtarır. Tələbələr, sərbəst buraxılan Qalileyə deyir: “Bəs deyirdiniz ki, Yer Günəşin ətrafına fırlanır?”. Dahi Qaliley deyir: “Nə olsun, mən inkar etdim, ya etmədim, onsuz da Yer Günəş ətrafına fırlanır!”

“Trablos” kitabxanasında isə 3 milyon kitab mövcud idi. O dövrdə müsəlmanların əlində olan İspaniyada təkcə bir ildə 80000 cildə yaxın kitab hazırlanırdı. Müstənsiriyyə şəhərində çox böyük və əzəmətli binası olan, İslam dünyasında görünməmiş bir universitet var idi. Nəzərə almaq lazımdır ki, bütün bunlar XIII əsrin əvvəllərində idi. İstanbulda 80-dən artıq kitabxana var ki, burada on minlərlə kitab toplanıb. Qahirədə, Dəməşqdə, Mosulda, Bağdadda və İranda bir-birindən böyük çoxlu kitabxanalar mövcuddur. Təəssüf ki, bu kitabxanalarda yığılmış kitablardakı məlumatlar müasir dünya tərəfindən çox az araşdırılıb. Nəzərimcə, gələcəkdə dünya alimləri İslam elmlərinə daha artıq əhəmiyyət verərək, bu qiymətli xəzinələri öyrənməyə çalışacaq. Müsəlmanların müxtəlif elmləri öyrənməyə yüksək əhəmiyyət göstərməsi, doğrudan da, çox heyrətamizdir. İslam fəthləri zamanı onlar tutduqları hər bir şəhərdə birinci olaraq məscid və mədrəsələr inşa edirdilər. XII əsrin alimlərindən olan Bencamen Tuvel yazırdı ki, mən təkcə İskəndəriyyə şəhərində 20 elmi laboratoriya görmüşdüm. Bağdad, Qahirə və başqa müsəlman şəhərlərində çoxlu elmi mərkəzlər, laboratoriyalar, kitabxanalar və rəsədxanalar mövcud idi. Halbuki Avropada ilk kitabxana bundan 400 il sonra Parisdə təsis edilmişdi.

Məntiqin əhəmiyyəti

Məntiqin əsas əhəmiyyəti “sofizm” dərində özünü tamamilə büruzə verəcək. Təfəkkürün formaları ilə tanış olduqdan sonra zehnin bu prosesi zamanı insanın nə qədər məsuliyyətli olduğu daha aydın olur. İnsanı başqa varlıqlardan fərqləndirən məsuliyyət hissinin mənşəyi təfəkkürlə bağlıdır. Məntiq elminə qısa şəkildə “Məntiq düzgün təfəkkürün qanunudur”, – tərifini versək, insanın bu məsuliyyətin öhdəsindən gəlməsi üçün, məntiqə olan ehtiyacı və məntiqin əhəmiyyəti daha aydın görünür. Zehnin bu mürəkkəb proses zamanı nələrle üzləşdiyini aşağıda bir daha qeyd etməklə, məntiqə olan ehtiyac və onun əhəmiyyətinin zehində aydınlaşması, şübhələrin aradan qalxması üçün mövzunu bir qədər də genişləndirək.

Nitq qabliyyəti

Nitq iki yerə ayrılır: zahiri (danışmaq) və daxili (təfəkkür).

Zahiri nitq: İnsanı Yaradan başqa varlıqlardan fərqləndirərək ona nitq, danışq qabiliyyəti vermişdir. Hansısa bir dili öyrənən şəxs həmin dildə fikrini ifadə edə bilmək üçün əvvəlcə sözlərin mənalarnı, sonra isə həmin dilin qrammatikasını öyrənməlidir.

Batini nitq: İnsana “əsas təfəkkürə söykənən nitq”i bəxş edən (Allah), dediyimiz kimi, onu başqa varlıqlardan fərqləndirmişdir. Zahirə onu başqalarından fərqləndirən xüsusiyyət onun ünsiyyət vasitəsi olan nitqi olsa da, əslində, əsas fərqləndirici cəhəti batini nitq, yəni təfəkkürdür.

Təfəkkür zamanı bəzən alınan nəticələr yanlış olur. Misal üçün, zehnin, təfəkkür forması olan əqli-nəticə prosesi zamanı əldə etdiyi aşağıdakı nəticələrə nəzər salaq:

– Sokrat insandır. Hər bir insan elmlidir. Deməli, Sokrat da elmlidir.

– Mühəndislər plan hazırlayırlar. Başqasının hazırladığı plana etimad etmək olmaz. Elə isə mühəndislərin hazırladığı plana da etimad etmək olmaz.

– Aristotel yunanıstanlıdır. Yunanıstanlılar filosof olurlar. Deməli, Aristotel də filosof olmalıdır.

– Allah nurdur. Hər bir nur hiss edilir. Elə isə Allah da hiss edilir.

– Allah gözə görünməzdir. Gözə görünməz varlıqlar yoxdur. Elə isə Allah da yoxdur.

Bu misallar haqqında azacıq düşünməklə, verilən izahlara əsasən, alınan nəticələrin yanlış olduğu aydın görünür.

Yanlış nəticələr verən yuxarıdakı kimi hallar bəzən bilmədən, bəzən isə bilərəkdən olur. Müxtəlif nəticələrin zehnin məhsulu olduğunu, düzgün və yanlış nəticələrini və məntiqin zəhinə özünəməxsus bu hərəkətə köməyini nəzərə alsaq, bu zaman məntiq elminin əhəmiyyəti məlum olur. Bundan əlavə, məntiqin özü ilə dərindən birbaşa münasibətdə onun əhəmiyyəti özünü daha aydın şəkildə göstərir.

İslamda məntiq və fəlsəfə müəllifləri

Məntiq və fəlsəfəyə dair ağılları heyran qoyan İslam alimlərindən aşağıdakıları göstərmək olar:

1. “İkinci müəllim” ləqəbi ilə tanınmış Əbu Nəsr Məhəmməd ibn Tərxan **Farabi** (870-949). Farabi, həmçinin İslam məntiqinin atası kimi tanınmışdır. O, Aristotel məntiqinə müxtəlif şərhlər yazmışdır. Farabi, Beytül-hikmət elmi mərkəzinin əvvəlcə şagirdi, sonra isə ən tanınmış müəllimlərindən olmuşdur. Onun ən mühüm məntiq əsəri “Övsəti-kəbir”dir.

2. Aristotel (ona “bəşərin birinci müəllimi” ləqəbi verilmişdir) fəlsəfəsinin davamçısı kimi tanınan, “üçüncü müəllim” ləqəbi verilən, zamanın möcüzəsi, çoxsaylı əsərlərin müəllifi, bütün elmlərdə öz sözünü deyən İslam filosofu Əbu Əli **İbn Sina** (980-1036). İbn Sina məntiqə aid müxtəlif kitablar yazmışdır. Bunlardan “Məntiqi-Şəfa”, “Nicat” və “Məntiqi-İşarat”ı göstərmək olar.

3. **Şeyx İşraq** Əbülfəth Şihabəddin Sührəverdi (1154-1191). O, İslam “İşraq” fəlsəfi məktəbinin yaradıcısıdır. “Mütərihat”, “Müşariat”, “Təlvihat” və “Hikmətül-İşraq” onun fəlsəfi-məntiqi əsərlərindəndir.

4. Məhəmməd ibn Məhəmməd ibn Həsən Xacə **Nəsirəddin Tusi** (1200-1273). O, İbn Sinanın “İşarat” əsərinin ən gözəl şərhçisidir. Onun məntiq kitabı “Əsas-əl-İqtibas”dır. Nəsirəddin Tusinin məntiqə aid digər kitabı isə “ət-Təcrid fi elmil-Məntiq”dir.

5. “Hikməti-mütəaliyyə” məktəbinin yaradıcısı, **Molla Sədra** ləqəbi ilə məşhurlaşmış Sədrül-mütəəllihin Sədrəddin Məhəmməd ibn İbrahim Şirazi (1572-1640). Onun məntiqə aid kitablarından “Risale fit-təsəvvür vət-təsdiq” və “Haşiyeyi Hikmətül-İşraq”ı qeyd etmək olar.

Avropada məntiq

Avropada renessans dövrünə kimi elm mərkəzlərində məntiq sahəsində əsas söz sahibi Aristotel məntiqi idi. Amma həmin dövrdən etibarən Fransis Bekon və Rene Dekart, Aristotel məntiqinə müəyyən həddə zidd mövqe tutdu. İki-üç əsr keçmədi ki, araşdırmalar başlandı və Aristotel məntiqi alman alimi Ferge vasitəsilə “Yeni

məntiq” kimi ərsəyə gəldi. Fergedən sonra Bertrand Rassel və Vaythed tərəfindən “Yeni məntiq”də üç cildli “Riyazi üsullar” adı ilə ən böyük addım atıldı. Bu kitab “Riyazi məntiq”də böyük çevrilişə səbəb oldu. Müasir dövrdə “Riyazi məntiq”dən başqa “Dialektik məntiq” və “Praqmatik məntiq” də yaranmışdır. Əsası İbn Sina və Nəsirəddin Tusi tərəfindən qoyulan “Modal məntiq” qərb alimləri tərəfindən inkişaf etdirildi. Bundan sonra, dövrümüzün azərbaycanlı alimi Lütfi Zadə və başqaları tərəfindən də “Qeyri-səlis” məntiq nəzəriyyəsi yaradıldı.

Təfəkkürün nə qədər əhəmiyyətli olduğu çox aydın məsələdir. Çünki insan zətən düşünən varlıqdır. Amma o düşünərkən çox ciddi məsələlərdə xətalara yol verir. Deməli, təfəkkür çox əhəmiyyətli bir mövzudur.

Belə bir sualla qarşılaşa bilərik: hamı düşüncənin və təfəkkürün nə demək olduğunu bildiyi halda alimlərin bir elm kimi hazırladıqları məntiq elminə nə ehtiyac var?

Cavab: Görəsən hamı düşüncənin və təfəkkürün nə demək olduğunu bildiyi halda düşünən zaman düzgün düşünə bilirlərmi? Əksər hallarda cavab mənfidir. Çünki məhz bir çoxlarının öz düşüncələrində xəta etməsi aşkardır. Deməli, təfəkkürün nə demək olduğunu anlasaq da, amma düzgün, qayda-qanun çərçivəsində olan təfəkkür nəzərdə tutulmalıdır.

Sual: Qayda-qanun çərçivəsində olan təfəkkür hansı təfəkkürdür? Məgər adi düşüncələr və təfəkkür, alimlərin hazırladığı məntiq qanunlarına tabe olan təfəkkürdürmü?

Cavab müsbətdir. Alimlərin əsrlər boyu araşdıraraq əldə etdikləri məntiq qanunları ilə tanış olduqca daha da aydın görünür ki, insan həqiqətən də düşünən zaman məntiqə ehtiyacıdır.

Təfəkkürün tərifı

Təfəkkür ümumi camaat arasında aşkar (zəruri təsəvvür) bir mahiyyətdən ibarətdir. Yəni təfəkkür, başa düşülməsində düşüncəyə ehtiyacı olmayan məfhumdur, onun mənası ilkin mərhələdə bir aksiomdur. Amma daha dəqiqlik üçün o, “nəzəri təsəvvür” hesab edilir. Yəni onun mənası, tərifı dəqiq verilməlidir. Çünki elm dəqiqlik tələb edir.

Alimlər ümumi olaraq təfəkkürə belə tərif vermişlər:

Təfəkkür – zehnin məchulla məlum arasındakı hərəkətindən ibarət olan aktiv idrak formasıdır.

Burada aktiv dedikdə, komrüter beyninin passiv hərəkətinin, yəni iradəsiz, ixtiyarsız, şüursuz hərəkətinin əksinə olaraq, onun iradəli, ixtiyari, şüurlu hərəkəti başa düşülür və bu hərəkət beş əsas mərhələyə bölünür.

Beş mərhələli hərəkət və nəticə

İnsan məchulla üzləşdikdə onu məluma çevirmək üçün zehnin hərəkətə gətirir. Bəzən bu hərəkət qısa bir anda, bəzən isə uzun zaman ərzində sona çataraq nəticə verir. Buradakı hərəkət kompüterdəki ixtiyarsız, iradəsiz, şüursuz şəkildə olan passiv fiziki yerdəyişmə ilə baş verən hərəkətdən fərqlənir. Zehnin bu işi, onun öz fəzasına uyğun mərhələləri keçməklə həyata keçir.

Zehin də hər hansı bir məchulu məluma çevirmək üçün müəyyən mərhələləri qət edərək məluma yetişir. Amma bu hadisə qısa zaman kəsiyində baş verdiyi üçün bizə elə gəlir ki, məchul birbaşa məlumdan alınır.

Qeyd edək ki, təfəkkürün 3 əsas forması var **tərif, bölgü** və **əqli-nəticə**. Bunlar haqqında geniş şəkildə bəhs ediləcək və məntiqin elə əsas mövzusu da bunlardır.

İndi isə qeyd etdiyimiz beş mərhələnin izahına diqqət yetirək:

Birinci mərhələ: Zehin hər hansı bir obyektə məchul kimi qarşılamalıdır ki, insanda bu məchulu məluma çevirmək iradəsi yaransın.

İkinci mərhələ: Məchulu məluma çevirmək istəyindən sonra məchulun növü aydınlaşmalıdır, yoxsa onu məluma çevirmək mümkün deyil. Yəni məchulun hansı elmlə və hansı sahə ilə bağlı olduğu aydınlaşdırılmalıdır.

Üçüncü mərhələ: Yəni zehnin məsələni həll etməkdən ötrü münasib məlumatlar seçmək üçün zehində ana məlumatlar məkanına daxil olması. Çünki hər bir sahə ilə bağlı məlumatlar zehində qruplar şəklində toplanır.

Dördüncü mərhələ: Bu mərhələ zehnin ən çətin keçdiyi mərhələdir. Çünki məchul üçün istənilən hər məlumatı seçmək olmaz. Saysız zehni məlumatlar arasından münasib məlumat seçilməlidir. Məchulla, onu həll etmək üçün seçilən məlumatlar arasında uyğunluq olmalıdır.

Beşinci mərhələ: Zehnin məlumatlar məkanından xaric olaraq, həmin məlumatları qruplaşdırıb nəticəyə çatması.

Misal: “Aləm əzəlidir, yoxsa sonra yaranıb?”. Bu məchulu “əqli-nəticə” ilə məlumata çevirək və zehnin yuxarıdakı beş mərhələli hərəkətinə baxaq:

Birinci mərhələdə bu sual bizim üçün məchuldursa, onu məlumata çevirmək istəyəcəyik. Bundan sonra ikinci mərhələdə bu sualın hansı elmə aid olduğunu aydınlaşdırırıq və əqli (rasional) elmlərlə bağlı olduğunu görürük. Üçüncü mərhələdə sualımız əqli sual olduğundan, aydındır ki, zehnimizdə əqli elmlərlə bağlı məlumatlar ön plana keçir və zehin bu məlumatlar məkanına daxil olur. Dördüncü mərhələdə zehnimiz bu sualı cavablandırmaq üçün daxil olduğu məlumatlar arasında gəzərək axtarış aparır və iki – “Aləm dəyişkəndir”, “Bütün dəyişkənlər sonradan yaranır” münasib məlumatları seçərək oradan xaric olur. Nəhayət, beşinci mərhələdə zehnimiz bu iki məlumatı “Aləm dəyişkəndirsə və bütün dəyişkənlər sonradan yaranırsa” – kimi qruplaşdıraraq “Deməli, aləm sonradan yaranıb” – nəticəsini alır.

Sonda bir məsələyə aydınlıq gətirməklə bəhsimizi yekunlaşdırırıq. O da bundan ibarətdir ki, bir qrup insanlar qeyd etdiyimiz məsələdən müstəsna. Yəni belə insanlar nəticəyə yetişmək üçün heç də bu “beş mərhələ”ni qəti etməzlər, əksinə, onlar nəticəni birbaşa əldə edirlər. Onlar güclü, qeyri-adi əqli qüvvəyə malik olan insanlardır. Belə insanlar üçüncü və dördüncü mərhələyə ehtiyac duymurlar.

Bu cür təfəkkür bəzən hər insanda baş verir və bunun, bir növ, ilhama yaxın olduğunu söyləmək olar. Buna intiusiya da deyilir. Belə şəxslər öz sahələrində o qədər mahir olurlar ki, onlar isbat etmədən bəzi nəticələrə yiyələnmə bilirlər.

Təfəkkür, elm və bilik cəhalətin müqabil nöqtəsidir. Buna görə də təfəkkürün və elmin əhəmiyyəti özünü daha gözəl şəkildə göstərməsi üçün elm, bilik, idrak mövzularına keçməzdən öncə yaxşı olardı ki, cəhalət və nadanlıq haqqında bəhs olunsun. Çünki bir-birinin müqabil nöqtəsində dayanan anlayışlar birlikdə daha asan anlaşılır.

İdrak və biliklər sistemi

“İdrak” məfhumu mənaca aydın bir məfhumdur. İdrak, yaxud elm, bilik cəhalət və nadanlıq müqabilində dayanan, aydın başa düşülən zehni bir prosesdir.

İdrak iki yerə bölünür: vasitəsiz və vasitəli. İnsanın hər hansı bir şeyin “öz”ünü dərk etməsi vasitəsiz, “məhiyyət”ini və mənası dərk etməsi isə vasitəli idrak adlanır.

Vasitəli idrak – hər hansı bir şeyin insan zehmindəki inikasından ibarətdir. Yəni obyekt müstəqil olaraq xarici aləmdə mövcuddur və onunla insan arasında fasilə olmasına baxmayaraq, zehində əks olunmaqla insanda onun haqqında müəyyən bilgi formalaşır. Bu bilgi “vasitəli” idrak adlanır. Adından məlum olduğu kimi, vasitəli idrak obyekt barəsində hasil olan, kəsb edilən məlumatdır.

Vasitəsiz idrak – şeyin özünün insan varlığında hazır olmasından ibarətdir.

Məsələn: Dişimiz ağrıyarkən biz onu hiss edirik, amma yanımızdakılar isə sadəcə bunun haqqında məlumata malikdirlər. Yaxud da, bizim özümüzü dərk etməyimiz vasitəsiz, amma başqalarının bizim varlığımızı qəbulu etmələri is. Vasitəlidir.

İdrak prosesi zamanı dərk edənə idrakın “subyekt”i, dərk olunana isə “obyekt”i deyirlər.

Vasitəsiz və vasitəli idrakın yuxarıdakı tərifiylərindən sonra onlar arasında aşağıdakı bəzi fərqləri əldə etmiş oluruq:

1. Vasitəsiz idrak vasitəli idrakdan öndədir. Çünki vasitəli idrak obyektiv aləm haqqında zehni məlumatdır və insan xarici aləmi dərk etməzdən əvvəl öz varlığını vasitəsiz olaraq dərk edir.

Həmçinin hər bir vasitəli idrakı özü də vasitəsiz dərk olunur (ümumiyyətlə idrakın tərifinə əsasən)

2. Vasitəli idrak vasitə ilə, vasitəsiz idrak isə vasitə olmadan baş verir.

3. Vasitəsiz idrak “fərdi”, vasitəli isə “ümumi”dir. Yəni vasitəsiz idrak sayəsində yaranan biliyin obyektiv aləmdəki nümunəsi vahiddir və elə həmin dərk olunan obyektin özüdür. Amma vasitəli idrakın obyektiv aləmdəki nümunəsi vahiddən çoxdur.

Hissi, xəyali və əqli idrak

İnsana, digər canlılardan fərqli olaraq onun yoluna işıq saçıyan bir nemət – təfəkkür verilib. İndi isə görək digər canlılar düşünən varlıq olmamasına baxmayaraq, insanla hansı xüsusiyyətlərdə ortaqdır, hansında isə ortaq deyil?

Yuxarıdakı idraklar öz növbəsində, zehnin malik olduğu “duyğu”, “xəyal”, “vahimə” və “ağıl” qüvvələri sayəsində meydana gəlir. Qeyd edək ki, bu qüvvələr sayəsində zehində yaranan biliklər və məlumatlar “hafizə” qüvvəsinin vasitəsilə qorunub saxlanılır.

1. Hissi
2. Xəyali (və təxəyyül)
3. Əqli (rasional)

Hissi idrak

Dünyaya yeni gələn insanın məlumatları tədricən əmələ gəlir. Yəni əvvəldə onun yuxarıda qeyd etdiyimiz ağıl ilə yaranan əqli (rasional) idrakı olmur. Amma aşağıdakı idraklara malikdir.

1. Görmə
2. Eşitmə
3. Dadbilmə
4. İybilmə
5. Lamisə.

Beləliklə, hissi idrak beş duyğu üzvünün insanda yaratdığı idrakdan ibarətdir. İnsanın idrakı birinci növbədə, həmin bu hissi

(daxili, ya xarici) idraklar vasitəsilə inkişaf etməyə başlayaraq dərin əqli və fəlsəfi mövzulara yetişir.

Bildiyiniz kimi, heyvanlar hissi idrakda insanla müştərəkdir. Hətta bəzi heyvanlarda bu beş hiss daha güclü olur.

Hissi idrak, insanın beş duyğu üzvündən biri ilə obyektiv aləmlə əlaqə yaratdığı zaman onda davam edən həmin hissiyyatdır (idrakdır). Xəyali idrak isə bu bağlılıq qırıldıqdan sonra həmin idrakın insan zehmindəki xəyali formasıdır. Həmçinin hissi idrakın yuxarıda dediyimiz batini forması da belədir. Yəni insan bir zamanlar birini daxili hiss vasitəsilə sevdini zaman keçdikdən sonra xəyalına gətirə bilər. “Vəhmi” biliklər də bunun sayəsində yaranır. İnsan vahimə qüvvəsinin təsirilə qaranlıqdan və cəsəddən qorxur və onların qorxulu olduğu nəticəsinə gəlir.

İdrakın bu növlərində heyvanlar insanla ortaqdır. Heyvanın idrakı burada sona çatır, amma insanın yuxarıdakı idrak qüvvələrinə başqa bir qüvvə də əlavə olunur ki, o da “ağıl”dır. Yəni heyvan insanla “əqli” idrakdan başqa qalan qeyd olunan idraklarda müştərəkdir.

İnsan müəyyən həddə dərk etdiyi məsələni “heyvan” məfhumunun həqiqi mahiyyətini başa düşməyə çalışır. Yəni “heyvan”ın əsl mənası nə deməkdir, əsl həqiqəti nədir? Bu sualı cavablandırmaq üçün isə zəhin tərəkkürün formalarında biri olan “tərif”dən istifadə edir.

Bundan sonra, həmin məfhumun nümunələrini bir-birindən hansısa xüsusiyyətlərinə görə bölünməsinə baxmaq olar. Məsələn: “heyvan” məfhumuna düzgün tərif verdikdən sonra onun fərdlərini “onurğalı-onurğasız, güclü-zəif və s. kimi bölmək olar. Məlumdur ki, bu bölmə əməliyyatı da ağılın sayəsində həyata keçir və onu tərəkkürün üçüncü forması öyrənir və “bölgü” adlanır.

Nəhayət, insan bu əməliyyatlardan sonra, həmin məfhumun başqa valıqlarla əlaqəsinə baxa bilər; onun haqqında hökm verə bilər. Məsələn: “heyvan” məfhumu haqqında “Heç bir heyvan insan kimi şüura malik deyil” hökmünü kəşf edə bilər. Bu hökmü isə isbatsız olaraq qəbul etmək düzgün deyil. Ümumiyyətlə aksiomlardan başqa heç bir hökm isbatsız qəbul olunmur. Həmin isbat metodunu isə tərəkkürün “əqli-nəticə” adlanan forması yerinə yetirir.

İnsan bu idrakla heyvandan fərqlənir və bu onun kamilli yi nin göstəricisidir. Əqli idrak təhlillər, analizlər və müqayisələr sayəsində yaranır. Məsələn, insan və heyvan hissi idrakda ortaqdır, yəni ətraf aləmi müşahidə edən insan və heyvanda hissi biliklər əmələ gəlir. Amma tərif, bölgü və əqli-nətiqə isə insana xasdır.

Beləliklə, məntiq elmi zehnin yuxarıdakı qüvvələrindən yalnız ağıl qüvvəsi sayəsində zehnin hərəkətini (təfəkkürü) öyrənir və bu hərəkətin (təfəkkürün) formaları olan “tərif”, “bölgü” və “əqli-nəticə”dən danışır. Əqli biliklər sə zehnin ağıl qüvvəsinin sayəsində təfəkkürün bu – tərif, bölgü və əqli-nəticə formaları ilə yaranır.

Nəticə

İdrak, elm və bilik mənə və məfhum baxımından çox aşkardır, cəhalətin nə demək olduğu da hamıya məlumdur. İdrak, yaxud elm – bilmək, cəhalət isə bilməməkdir.

Alimlə cahili bir-birindən fərqləndirmək üçün cəhl və onun növlərini aydınlaşdırmaq lazımdır. İmam Sadiq (ə) kəlamlarının birində (həmçinin həzrət Əlinin (ə) çoxsaylı hədislərindən alınan nəticəyə görə) buyurur:¹

– İnsan var ki, bilir, bildiyini də bilir, belələri alimdir; onlara itaət edin. İnsan var ki, bilir, amma bildiyini bilmir, belələri yatmış və qəflətdədir; onları oyadın. İnsan var ki, bilmir, amma ”bilmədiyini”ni bilir, bu cür insan **cahildir**; onlara öyrədin. İnsan da var ki, bilmir və bilmədiyini də bilmir, belələri isə zəlalətdədir, **mürəkkəb cahildir**; bunları da hidayət edin.

İmamın (ə) bu kəlamına əsasən, cəhalət iki növdür: **sadə** və **mürəkkəb**.

Sadə cəhalətdə bir cəhl, mürəkkəb cəhalətdə isə iki cəhl olur. Sadə cəhalət, insanın bir şeyi bilməməsi və ya məlumatının az olması, eyni zamanda bundan xəbərdar olmasıdır. Məsələn: insan hansısa bir sualın cavabını bilmir və eyni zamanda bilir ki, o bu sualın cavabını bilmir. Amma mürəkkəb cəhl isə budur ki, insan bir şeyi bilmir və bilmədiyindən də xəbəri yoxdur. Məsələn: yuxarıdakı misal kimi, insan sualın cavabını bilməyərək səhv cavab verir və elə güman edir ki, düz cavablandırır. Bu cəhldə həm sualı bilməyib səhv cavablandırmaq, həm də suala düzgün cavab verdiyini güman etmək kimi iki cəhl var.

Mürəkkəb cahil də öz növbəsində iki hissəyə ayrılır: **zəif** və **güclü**. Mürəkkəb cahilin zəif nümunəsinə onun cahilliyini göstərmək bəzən mümkün olur. Bu cür cahildə inadkarlıq, təəssübkeşlik, qəzəb və qarşı tərəfin fikirlərinə əsassız olaraq etinasız yanaşmaq kimi xüsusiyyətlər olmadığından, onun cəhalətini müəyyən yollarla izah edib qəbul etdirmək olur. Çünki bu cür cahilin cəhaləti mürəkkəb olsa da, onun həqiqətə, elmə meyli olduğundan, asanca öz səhvini etiraf edə bilir. Zəif nümunənin əksinə olaraq, bu cür cahildə olan

¹ “Biharül-ənvar”, c. 1, səh. 195.

bəyənilməyən qəzəb, təəssübkeşlik, etinasızlıq, təkəbbür, hər hansı psixoloji problem və s. kimi nəfsani xüsusiyyətlər ona öz cahilliyini anlamağa heç cür imkan vermir.

Cəhl də bilik və elm kimi “təsəvvür” və “təsdiq”ə bölünür. Zehində “rəng” və “qızıl” haqqında təsəvvürün olmaması və “qızılın sarı olmasına” dair biliyin olmaması kimi.

Sokrat və: “Mən bircə onu bilirəm ki, heç nə bilmirəm!”

Bu məşhur kəlamın müəllifi Sokrat, ömrünün axırına qədər cəhalətlə mübarizə apardı.

Deyilənə görə böyük Sokrat, aləmin, həyatın mənasının, fəlsəfəsinin və həyat haqqında bilgilərinin həyatın həqiqi mənasından fərqli olduğunu dərk etdikdən sonra belə qərara gəlir ki, əslində, o, heç nə bilmir. Onun bu cür etirafı təvazökarlığının son həddini göstərirdi.

Şəhərin küçələrində, bazarlarında dolanan Sokrat, insanları zəncirvari olaraq bir-birinə bağlı adi söhbətlərdən, həyatın ali mövzularına yönəldirdi. Suallarla danışaraq, nəhayət, onları bu dialoqda cavab verə bilməyəcəkləri məsələlərlə üz-üzə qoyurdu. Bununla belə o deyirdi: “Mənim sizdən fərqim budur ki, siz bilmirsiniz, bilmədiyinizi də bilmirsiniz, ancaq mən bilirəm ki, bilmirəm”. O bu sözləri ilə insanlara, onların İmam Sadiqin (ə) yuxarıdakı kəlamda dediyi dördüncü növ insanlardan olduqlarını başa salmaq və onları birinci növdən (alimlər) ola bilməsələr də, heç olmasa, üçüncü növ (cahil) insanların sırasına yüksəltmək istəyirdi.

Dünyanı öz yaşadıkları tərzdə qəbul edən insanlar isə Sokratın bu sualına cavab verməkdən boyun qaçırdılar. Çünki bu sual insanı həqiqəti axtarmağa məcbur edir, onu içində olduğu, ətinə, qanına qarışdığı ideologiyasını atmağa çağırır.

Bu minvalla Sokratın səs-sədası bütün Yunanıstanı bürüdü. İnsanlar ya onun ətrafına, ya da əleyhinə toplaşırdılar. Cəhalət libasını özlərinə həmişəlik geyim seçənlər, Sokratın bu hikmətindən tamamilə usanıb, onun zindana düşməsinə və məhkəməyə verilməsinə səbəb oldu. Sokratın Platon kimi dahi şagirdləri, imkanlı tərəfdarları ona: “Zindandan qaçmaq üçün nə lazımdırsa edək!”, – deyər müraciət etdilər. Amma Sokrat yenilməz iradəsindən, qəti əqidəsindən dönməyərək zindanı seçdi. Nəhayət, onun məhkəməsi quruldu və ona

əqidəsindən dönmək təklif olundu. O isə cahil məhkəmənin verdiyi hökmü qəbul edərək: “Əgər ədalət tələb edirsə, ölməliyəm!” – cavabını verdi. Bu hökm “zəhərlə ölüm” oldu.

Ədəbiyyat

1. Məntiq, Rauf İmranoğlu (Əsas qaynaq)
2. Məntiqi-Müzəffər, Qum, Əl-hikmət, 1380
3. Biharül-ənvar, Məhəmmədbaquir ibn Məhəmmədtəqi Məclisi (Əllamə Məclisi), Beyrut, Vəfa müəssisəsi, 1403
4. Məntiqi-Müntəziri Müqəddəm, Qum, 1393

